

УДК 355.415.8-054.65(=162.3/.4:470+571)«1914/1918»

О.Є. Дмитрієва

ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗМІЩЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЧЕХІВ ТА СЛОВАКІВ У РОСІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується розміщення військовополонених чехів та словаків на території Росії у 1914-1918 роках, реальні умови їхнього перебування у різних регіонах держави.

Ключові слова: розміщення, територія, військовополонені, чехи, словаки, табори.

В статье анализируется размещение военнопленных чехов и словаков на территории России в 1914-1918 годах, реальные условия их пребывания в различных регионах государства.

Ключевые слова: размещение, территория, военнопленные, чехи, словаки, лагеря.

In the article analyzed the replacement of the Czech and Slovak captives in the territory of Russia in the period from 1914 to 1918 as well as the real conditions of their sojourn in different regions of the state.

Key words: replacement, territory, captives, Czech, Slovak, camps.

Постановка проблеми. З початком воєнних дій на полях битв Першої світової війни у Росії опинилася велика кількість військовополонених армій країн Центрального блоку, велику частину яких склали австро-угорські солдати та офіцери. Понад 368 тисяч з них були чехами та словаками [3, с. 140-141; 7, арк. 7]. Поява великого числа полонених, необхідність їхнього утримання викликали потребу, у першу чергу, у розміщенні колишніх солдатів та офіцерів на території Російської держави.

Аналіз актуальних досліджень. Питання розквартирування військовополонених на території Росії висвітлювалося у документах, пресі, дослідженнях С.М. Васильєвої, М.В. Грекова, Т.Я. Іконникової, Ю.В. Кирєєвої, А.Х. Клеванського, І.В. Крючкова та інших [1; 24; 3; 4; 5; 12; 14-16; 26; 27]. В них фрагментарно характеризувалася не тільки політика держави з даної проблеми, але і на місцевому матеріалі вивчалася їхнє розселення по регіонах. Причому, йшлося, найчастіше, про військовополонених взагалі без виділення серед них слов'ян (чехів та словаків). Особливий інтерес представляють документальні матеріали російських та українських

архівів, вивчення яких надало можливість прослідкувати динаміку розміщення полонених слов'ян (чехів та словаків) на території Російської імперії.

Мета статті. Вивчити проблему розміщення військовополонених чехів та словаків у Росії у роки Першої світової війни, показати реальні умови існування, в яких вони опинилися у різних регіонах.

Виклад основного матеріалу. Перші військовополонені чехи та словаки з'явилися у Росії у серпні 1914 р. Їхнє становище у полоні визначало «Положення про військовополонених» від 7 жовтня 1914 р. [1, с. 338-349]. Спочатку для розселення полонених призначалися Московський, Казанський, Омський та Іркутський військові округи. Проте із збільшенням кількості полонених районом постійного розміщення визначили і Туркестанський військовий округ [19, арк. 22]. У ході війни військовополонені також розквартирувалися у Київському та Приамурському військових округах [7, арк. 5; 8, арк. 23].

Полонених, прямуючих до військових округів, з жовтня 1914 р. розподіляли за національностями. У зв'язку з прихильною політикою влади по відношенню до слов'ян ім

надали ряд пільг. Військовополонені слов'яни, що вважалися «благонадійними», розміщувалися, в основному, у межах Київського, Казанського та Московського військових округів, тоді як німці, австрійці, угорці висилалися, в основному, до округів Східного Сибіру та Туркестану [9, арк. 18,20,21,23 та інш.; 24, с. 3488; 26, с. 50].

При розподілі військовополонених за національностями та наданні одній з груп певних пільг, мимоволі виникало питання – кого слід відносити до слов'ян? Подібні запити з місць регулярно надходили до Головного управління Генерального штабу (ГУГШ). Тому на початку жовтня 1914 р. виконуючий обов'язки начальника військових з'єднань підполковник Михайлович звернувся до начальника Туркестанської місцевої бригади з проханням повідомити повітовим військовим начальникам та особам, які відповідали за полонених, що розподіляючи їх за національностями, до слов'ян слід зараховувати наступні категорії: великоросів, малоросів (українців), білоросів, поляків (мазурів, кашубів, куявів), чехів (моравів), богемців, словаків, словенців, сербо-хорватів (сербів, хорватів, черногорців, морлаків, герцеговинців, боснійців) та болгар [19, арк. 217]. У телеграмі ГУГШ командувачу військами Туркестанського військового округу від 18 жовтня 1914 р. повідомлялося про пільги, надані з причини особливого характеру війни військовополоненим слов'янам. Їх «...належало розміщувати у окремих пунктах від місць розквартирування німців, австро-німців, угорців та полонених, що вороже ставляться до Росії; ... надавати, по можливості, кращі приміщення; ... забезпечувати кращим одягом та їжею; ... застосовувати м'якший режим; ... звільняти від встановленого залучення полонених до казенних і суспільних робіт, ... у разі згоди полонених працювати, призначати їх абсолютно особливим порядком від німців і угорців ... на роботи м'якшого та цікавого для них характеру» [19, арк. 288].

Показова у цьому відношенні доповідна записка міністра внутрішніх справ, що з'явилася на початку 1915 р.: «Слов'янські симпатії до Росії і розповсюдження російського культурного впливу на західних і південних слов'ян має для Росії першорядне значення. Це показує приклад справжньої війни, в якій ... всі великі держави і навіть Японія на нашій стороні ...» [6, арк. 12].

Природньо, що солдати і офіцери німецької та угорської національності, потрапивши до полону, іноді видавали себе за слов'ян. Так австрійський штабс-капітан Кароль Гютлінг, узятий у полон у м. Перемишль, «при допиті щодо національності заявив, що він чех, тільки з

тієї причини, щоб не бути висланим з німцями і угорцями до Сибіру» [18, арк. 51]. Проте, надалі через збільшення чисельності військовополонених і нестачі місць розміщення у Київському, Казанському та Московському військових округах, полонених слов'ян (чехів та словаків), що прибули з Австро-Угорщини з демократичними порядками і представляли небезпеку для царської Росії, направляли до Омського і Туркестанського військових округів.

Проте місць тільки із слов'янськими або німецькими військовополоненими у Російській державі не існувало. В основному в них, залежно від місцезнаходження, переважали представники тієї або іншої національності (слов'яни або німці). Підтвердженням цьому можуть служити дані перепису полонених, проведеного у лютому 1915 р. в Омському військовому окрузі. Тут спільно зі слов'янами, що склали 68%, розмістилися німці, угорці і румуни [4, с. 87]. У таборі м. Красноуфімська переважали чехи та словаки, а м. Іркутська – знаходилося 5-6 тисяч словаків [28, с. 32,106]. На Далекому Сході, наприклад, у першій половині 1915 р. військовополонені німецької армії склали у різних місцях розміщення від 54 до 97%, слов'янські – від 3% до 46% [12, с. 21]. У березні 1916 р. на Ставропіллі переважали слов'яни: у Ставропільському повіті з 1893 чоловік – 1559 (82%), Святокрестівському – з 1309 – 904 (69%) та ін. [16, с. 40]. У Валківському повіті Харківської губернії на 22 березня 1916 р. з 533 полонених 357 (67%) були слов'янами [9, арк. 23]. З приведених даних виходить, що представники слов'янських національностей (зокрема чехи та словаки), лояльні до Росії, розселилися, в основному, у її європейській частині і Західному Сибіру.

Розподіл військовополонених по території Російської держави здійснювався нерівномірно. В основному вони зосереджувалися у промислових центрах та аграрних областях, східних районах (Європейська Росія, Україна, Урал, Туркестан, Сибір). Це підтверджується статистичними даними. Наприклад, із загального числа полонених 257 000 чоловік на початок січня 1915 р. у Сибіру знаходилося 187 000 [13, с. 16].

З кінця 1915 - початку 1916 рр. спостерігалось переміщення військовополонених до європейської частини держави, викликане нестачею робочих рук та загостренням продовольчої проблеми. Так, у 1916 р. у зв'язку з переміщенням значних контингентів до європейської Росії, для використання у тилових роботах, до 1 січня 1917 р. на території Іркутсь-

кого військового округу залишилися 135 594 чоловіки [13, с. 16].

Спочатку російська влада планувала розмістити полонених лише у районах, віддалених від великих міст та залізничних колій. Проте велика їхня чисельність та нестача спеціальних казарм змушували змінювати плани. У довідці про витрати на квартирне постачання військовополонених, наданій військовому міністру начальником Головного управління квартирного постачання військ Гаусманом від 25 червня 1915 р. значилося, що заходи щодо розміщення полонених полягали у пристосуванні для житла різного роду житлових будівель (казарм) та нежилых будівель (манежів, сараїв, цейнгаузів та іншого); в установці в них двоярусних, а у деяких випадках навіть триярусних нар і у зведенні напівземлянок та бараків, а так само у будівництві концентраційних таборів, що стало відповідною мірою російської влади на дії німецької і австро-угорської сторін відносно російських військовополонених [22, арк. 72]. Нестача приміщень змусила військового міністра О.О. Поліванова у доповіді імператору 30 червня 1915 р. поставити питання про необхідність будівництва у Росії, за прикладом Німеччини і Австро-Угорщини, особливих концентраційних таборів для полонених [22, арк. 70].

Перші партії військовополонених зазвичай селили у містах [5, с. 155]. В умовах браку житла військові зобов'язували міську владу підшукувати приміщення для них. Так Омська міська управа виділила полоненим будівлі цирку, колишньої ветеринарної лабораторії, склади, під казарми переобладнали приватні будинки. Іноді військовополоненим віддавали шкільні приміщення. Полонених слов'ян розміщували і у домовласників. У м. Тобольську вони жили у міських коморах, торговельних спорудах та казармах інженерного відомства. У Петропавловську під казарми для військовополонених міська влада орендувала приватні будинки [5, с. 156-157].

Окрім казарм, пристосованих для мешкання житлових і нежилых приміщень, полонені розміщувалися і у землянках. За свідченням військовополонених у м. Ново-Миколаївську Томської губернії у липні 1915 р. «у земляних бараках поміщаються 1 500 чоловік. Землянки мали у середньому 4 метри висоти, наполовину у землі, освітлюються електрикою. Для сну облаштовані у три яруси нари. Санітарні умови такі жахливі, що смертність дуже велика...» [14, с. 56]. Переповненими були і використані для розміщення полонених інші приміщення. Військовополонений лікар чех Богуслав Боучек

згадував, що у школі, де їх розмістили у Сибіру, була страшна тіснота, на двох ліжках спали три людини [26, с. 53].

В умовах, що склалися, вирішити проблеми, пов'язані з розквартируванням полонених, могло будівництво концентраційних таборів, у яких розташовувалося необхідне число утеплених житлових бараків та інших господарських споруд. У середньому спорудження одного такого табору обходилося скарбниці у 250-270 тисяч крб. Табір, як правило, складався з 20-25 великих житлових бараків, у яких розміщувалися десять-п'ятнадцять тисяч військовополонених. У одному бараку мешкали від трьохсот до п'ятисот нижніх чинів. Він опалювався круглими цегляними печами, кількість яких залежала від розмірів приміщення. У бараках влаштовувалися суцільні двоповерхові (іноді триповерхові) нари уздовж стін з широким проходом у середині. Кожному полоненому на нарах відводилося місце шириною близько 1 аршину (71 см.) [1, с. 347-348]. Всього у Російській державі до 1917 р. було побудовано та функціонувало 410 спеціальних таборів, розташованих у 350 містах і селах [2, с. 85-86]. У європейській Росії, Середній Азії зазвичай знаходилися численні дрібні табори (від 2 до 10 тисяч чоловік), у Сибіру – великі, в яких одночасно утримувалися до 35 тисяч військовополонених [15, с. 25; 27, с. 45,85]. Це пов'язано з тим, що дрібні табори були найчастіше збірно-пересильними і їх зручніше розташовувати ближче до театру воєнних дій, тоді як великі, тривалого утримання – у небезпечному місці, у внутрішніх районах держави. Табори мали досить великі території, обнесені не дротяними загородами, як у Німеччині і Австро-Угорщині, а тесовими огорожами. У малолюдних місцях азійської Росії вони влаштовувалися без загорожень [10, с. 288].

Велика кількість таборів розташовувалася у Московській губернії, Мурманському краї, Україні, Туркестані, Поволжі, на Уралі, у Сибіру. У Московському військовому окрузі налічувалося – 128 таборів, Казанському – 113, Туркестані – 37, Київському – 36, Іркутському – 30, Омському – 28, Одеському – 18, Петроградському – 15, Приамурському – 5 [4, с. 87].

Найбільшим великим збірним табором Південно-Західного фронту був Дарницький табір. Після воєнної компанії весни 1915 р. чисельність полонених швидко зростає. Виникла потреба їхнього розміщення, розподілу за національностями і подальшого супроводження до внутрішніх районів імперії. На початку літа 1915 р. на невеликій станції Дарниця Московсько-Воронезько-Київської залізниці створили

ізоляційно-пропускний пункт. Він розташовувався на шляху транспортування військовополонених до Середньої Азії. 14 липня 1915 р., згідно документам, на місці ізоляційно-пропускного пункту відкрився збірно-пересильний табір. Він відповідав санітарним вимогам та поліцейській безпеці; мав достатньо продовольства, бараки для розміщення і лікування полонених, аптеку, лазню, хлібопекарню [17, с. 109; 25, арк.8].

У 1915 р. чехи склали у Дарниці найбільшу етнічну групу військовополонених. Вони займали найважливіші посади в управлінні табором. На 1 вересня 1916 р. 35% табірному персоналу полонених були чехами, з яких 184 працювали на реєстрації військовополонених, у поштовому управлінні, інші були старшими бараків або їхніми заступниками. Дарниця стала найбільшим табором полонених у європейській Росії. Так, влітку 1916 р. у таборі знаходилося 20 тисяч військовополонених. З 31 табірних бараків 13 призначалися для чехів [17, с. 109-110].

У різних регіонах Російської держави склалися непрості ситуації з розміщенням полонених. Так у Туркестані військовополонені з'явилися у вересні 1914 р. і до літа 1915 р. їхня чисельність склала 200 тисяч чоловік. Їх спільно розквартирували у 37 спеціально побудованих таборах, казармах та інших приміщеннях [19, арк. 187; 20, арк. 369,462,489,840; 21, арк. 854]. Ситуація ускладнювалася тим, що окрім 200 тисяч полонених тут знаходилися ще і біженці із західних регіонів. Це істотно погіршувало санітарний стан краю, матеріальне становище корінного населення, призвело до зростання продовольчих та житлово-побутових проблем. Влада Туркестану почала клопотати перед урядом про переведення значного числа військовополонених до інших районів. З червня 1915 р. з Середньої Азії до Казанського округу і на Україну почали вивозитися великі партії полонених. До початку 1917 р. у Туркестані залишилося близько 41 тисячі військовополонених, з них 10-11 тисяч були представниками південних і західних слов'ян, серед яких були чехи та словаки [23, с. 40; 11, с. 130].

Висновки. Отже, виходячи з планів розміщення військовополонених чехів та словаків властями, їхнього відношення до Російської держави, необхідності подальшого використання у народному господарстві можна стверджувати, що вони переважали у європейській Росії, Україні, Туркестані та Західному Сибіру. Їх розселяли у житлових, пристосованих до помешкання нежилых приміщеннях, а з літа 1915 р. у спеціальних таборах.

Перспективи подальших досліджень. Для більш повної картини розквартирування полонених чехів та словаків на території Росії слід приділяти більше уваги регіональним дослідженням, вивченню архівних документів з виділенням серед військовополонених чехів та словаків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авербах О.И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 г. с Германией, Австро-Венгрией и Турцией / О.И. Авербах. – Вильно: Издательство книжной торговли Сыркина, 1915. – 700 с.
2. Ананьев В.И. Положение иностранных военнопленных и их участие в революционном движении в России / В.И. Ананьев // Некоторые вопросы всеобщей истории: сборник статей / [ред. кол. А.А. Адамович и др.]. – Челябинск: Челябинский госуд. пед. ин-т, 1965. – Вып. 1. – С. 85-104.
3. Васильева С.Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03-07.00.02 / Светлана Николаевна Васильева. – Нижневартовск, 1996. – 232 с.
4. Васильева С.Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны: учебное пособие к спецкурсу / С.Н. Васильева. – М.: Редакционно-издательский центр «Альфа» МГОПУ, 1999. – 146 с.
5. Греков Н.В. Германские и австрийские пленные в Сибири (1914-1917) / Н.В. Греков // Немцы. Россия. Сибирь. – Омск: Омский государственный историко-краеведческий музей, 1997. – С. 154-180.
6. Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 102. – Оп. 73. – Спр. 334. – 32 арк.
7. ДАРФ. - Ф.Р. 3333. – Оп. 6. – Спр. 25. – 28 арк.
8. ДАРФ. - Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 89. – 23 арк.
9. Державний архів Харківської області. - Ф. 19. - Оп. 1. – Спр. 298. – 597 арк.
10. Жданов Н.М. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. / Н.М. Жданов. – М.: Воен. тип. Всероглавштаба, 1920. – Ч. 1-3. - 376 с.
11. Житов К.Е., Матвеев А.М. О коммунистах-инностранцах в Средней Азии / К.Е. Житов, А.М. Матвеев // Вопросы истории КПСС. – 1964. - № 1. – С. 129-133.
12. Иконникова Т.Я. Военнопленные Первой мировой войны на Дальнем Востоке России (1914-1918 гг.): монография / Т.Я. Иконникова. – Хабаровск: Изд-во ГОУВПО ХГПУ, 2004. – 177 с.
13. Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть Советов / [отв. ред. А.Я. Манусевич]. – М.: Изд-во «Наука», 1967. – 614 с.

14. Киреева Ю.В. Проблемы содержания немецких и австро-венгерских военнопленных в России в начале Первой мировой войны / Ю.В. Киреева // Гуманитарные науки: сборник статей. – М.: Министерство образования и науки Российской Федерации, Институт гуманитарных исследований, 2005. – Вып. 23. – С. 52-59.
 15. Клеванский А. Военнопленные центральных держав в царской и революционной России (1914-1918 гг.) / А. Клеванский // Интернационалисты в боях за власть Советов: сборник статей / [под. ред. М.А. Бирмана и др.]. – М.: «Мысль», 1965. – С. 21-65.
 16. Крючков И.В. Военнопленные Австро-Венгрии, Германии и Османской империи на территории Ставропольской губернии в годы Первой мировой войны: Монография / И.В. Крючков. – Ставрополь: СГПУ, 2006. – 144 с.
 17. Нахтігаль Р. Дарницький табір військово-полонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 103-116.
 18. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). - Ф. 1396. - Оп. 2. – Спр. 1992. – 796 арк.
 19. РДВІА. - Ф. 1396. – Оп. 4. – Спр. 67. – 582 арк.
 20. РДВІА. - Ф. 1396. – Оп. 4. – Спр. 73. Ч. 1. – 1538 арк.
 21. РДВІА. - Ф. 1396. – Оп. 4. – Спр. 73. Ч. 2. – 1538 арк.
 22. РДВІА. - Ф. 2000. – Оп. 9. – Спр. 25. – 131 арк.
 23. Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах) / Отдел военной статистики ЦСУ. – М.: ЦСУ. Отдел военной статистики, 1925. – 103 с.
 24. Центральное справочное бюро о военнопленных // Вестник Красного Креста. – 1915. - № 8. – С. 3473-3504.
 25. Центральний державний архів Міністерства оборони України. – Ф. 4777. – Оп. 32995. – Спр. 6. – 175 арк.
 26. Boucek V. Prosim aby zapisnik byl odevzdan me zene jako pozustalost: Z valecnych deniku z let 1914-1920 / V. Boucek. – Praha: MEDARD, 1998. – 197 s.
 27. Brandstrom E. Unter Kriegsgefangenen in Rusland und Sibirien (1914-1920) / E. Brandstrom. – Leipzig: Koehler und Ameland, 1927. – 242 s.
 28. Hey, slovaci ...! Hrst rozpomienok slovenskych legionarov / [upravitel Ferd. Pisecky]. – Bratislave: Statne Nakladatelstvo, 1933. – 111 s.
-